

**Yolların Ayrılış Noktasında Bir İsim:
Ülgener'in Çalışmalarında Mevlana**
A Figure at the Point of Divergence:
Mevlana in Ülgener's Studies

Köksal PEKDEMİR

Dr. Arş. Gör.. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri ABD,
Dr. Research Assistant, Istanbul 29 Mayıs University,
Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious
kpekdemir@29mayis.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8979-5414

DOI: 10.47424/tasavvur.1650975

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 5 Mart / March 2025
Kabul Tarihi / Date Accepted: 14 Mayıs / May 2025
Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2025
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Pekdemir, Köksal. "Yolların Ayrılış Noktasında Bir İsim: Ülgener'in Çalışmalarında Mevlana". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2025): 525-550. <https://doi.org/10.47424/10.47424/tasavvur.1650975>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.
CC BY-NC 4.0

Öz

Mevlânâ, hayatın pek çok noktasında karşımıza çıkar. Başta Mesnevî olmak üzere onun eserleri hem bir öğreti aracı olması hem de döneminin dinî, sosyal ve ekonomik şartları hakkında ipuçları barındırması dolayısıyla önem taşır. Mevlânâ ve eserleri birçok araştırmacıya kaynaklık oluşturur ki Ülgener de bunlardan biridir. Ülgener'in çalışmalarında en fazla atıf yaptığı isimlerden birisi Mevlânâ'dır. Başta Mesnevî olmak üzere Mevlânâ'nın eserleri Ülgener'in kitaplarına önemli bir kaynaklık oluşturur. Makalenin amacı, Ülgener'in eserlerinde dağınık hâlde yer alan ve yoğun şekilde başvurulmuş Mevlânâ'nın iktisat anlayışının parçalarını birleştirmek ve genel bir portresini çizmektir. Araştırmada Ülgener'in kitapları taranmış ve Mevlânâ ile ilgili parçalar bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Çalışma da tümdengelim yöntemi takip edilmiş, bu doğrultuda öncelikle ilk/öz İslamî anlayışta yer alan iktisat ahlâkına değinilmiş, sonrasında tasavvufun özellikle de Melâmîliğin iktisat yaklaşımı ele alınmış, son olarak ise yolların ayrılış noktasında bir isim olarak Mevlânâ'nın görüşlerinden bahsedilmiştir. Ülgener'in eserlerinde Mevlânâ'nın iktisat anlayışı genel hatlarıyla belirginleşmektedir. Mevlânâ, Melâmîlik ile Bâtnîliğin mücadelesinde yolların ayrılış noktasında bir isim olarak karşımıza çıkar. Onun amacı, aralanmış kapının daha da açılmasını engellemektir. Mevlânâ, çalışmanın ve cehdin yanında yer almış, âtıl bir tevekkül anlayışını eleştirmiştir. Kolaydan köşeyi dönme peşinde olanları tenkit etmiş, kestirmeden köşeyi dönmek yerine helalinden, hak ederek kazanmanın önemini vurgulamıştır. Aynı zamanda o, ibadet ile çalışmayı birbirinden ayrı görmemiş, çalışmayı da ibadetin bir parçası saymıştır. Tüm bunlar Mevlânâ'yı ilk İslamî anlayışa yaklaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mevlânâ, Ülgener, Weber, İktisat Ahlâkı, Tasavvuf, Melâmîlik

Abstract

Mevlânâ appears in many aspects of life. His works, especially the Masnavi, are significant both as a means of teaching and as sources that provide insights into the religious, social, and economic conditions of his time. Mevlânâ and his works serve as a reference for many researchers, among whom Ülgener is one. Mevlânâ is one of the most frequently cited figures in Ülgener's studies. His works, particularly the Masnavi, constitute an important source for

Ülgener's books. The aim of this article is to compile and present a general portrait of Mevlânâ's economic understanding, which is scattered throughout Ülgener's works and extensively referenced. In this research, Ülgener's books were reviewed, and the fragments related to Mevlânâ were gathered. The study follows a deductive method; accordingly, it first addresses the economic ethics found in the early or original Islamic understanding, then discusses the economic approach of Sufism, particularly Melâmîsm, and finally examines Mevlânâ's views at the point where these paths diverge. In Ülgener's works, Mevlânâ's economic understanding becomes distinctly visible. Mevlânâ appears as a figure at the point of divergence in the struggle between Melâmîsm and Bâtînîsm. His goal is to prevent the partially opened door from being further widened. Mevlânâ sided with effort and labor, criticizing a passive understanding of reliance on God (tawakkul). He condemned those who sought to gain wealth easily and emphasized earning through lawful and rightful means instead of taking shortcuts. Moreover, he did not separate worship from labor; rather, he considered work as a part of worship. All these principles bring Mevlânâ closer to the early Islamic understanding.

Keywords: Mevlânâ, Ülgener, Weber, Economic Ethics, Sufism, Melâmîsm

Giriş

Mevlânâ, hayatın birçok noktasında karşımıza çıkar. Başta *Mesnevî* olmak üzere onun eserleri hem bir öğreti aracı olması hem de döneminin dinî, sosyal ve ekonomik şartları hakkında ipuçları barındırması dolayısıyla önem taşır. Mevlânâ ve eserleri birçok araştırmacıya kaynaklık oluşturur ki Ülgener de bunlardan biridir. Ülgener çalışmalarında Mevlânâ'nın eserlerini döneminin sosyo-ekonomik şartlarına ışık tutması ve tartışmalara taraf olmasından dolayı kullanmıştır. O, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden¹ *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası* ile *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı* kitapları başta olmak üzere birçok çalışmada kaynak olarak yararlanmıştır. Bıyıklı, Ülgener'in *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası* kitabı üzerine

¹ Ülgener, metinlerinde genellikle Ankaravi Rusuhuddin Rusuhi İsmail b. Ahmed, *mesnevî-i Şerhi, Darü't-Tibaati'l-Hidiviyye*, Bulak Matbaası, H. 121/1835 eserini kullanmıştır.

yazdığı doktora tezinde *Mesnevî*'nin, Nâbî'nin *Dîvan*'ından sonra en çok atıf yapılan (15 atıf) ikinci eser olduğu sonucuna ulaşmıştır.² Ülgener, benzer şekilde *Zihniyet ve Din* kitabında da çalışmanın konusuyla bağlantılı olması sebebiyle birçok noktada Mevlânâ'ya başvurmuştur. O, her ne kadar amacı doğrudan bu olmasa da satır aralarında Mevlânâ'nın iktisat anlayışına dair açıklamalar da yapar. Makalenin amacı, Ülgener'in çalışmalarında dağınık hâlde yer alan ve yoğun şekilde başvurulmuş Mevlânâ'nın iktisat anlayışının parçalarını birleştirmek ve genel bir portresini çizmektir.

Weber "kapitalizm neden başka bir yerde değil de Batı'da ortaya çıktı" sorusunun cevabını aramış ve Batı'nın kendi içinde yaşadığı dinî anlayışla kapitalizmin ruhu arasında bir bağlantı kurarak kapitalizmin ruhuyla Protestan Ahlâkı arasında *seçici yakınlık* olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ülgener de Weber'i takip etmiş ve onun *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* isimli çalışmasının benzerini Osmanlı toplumunda³ uygulamaya çalışmıştır. Weber, aynı zamanda hem Hristiyanlık içinde diğer mezheplerde hem de İslam gibi diğer dinlerde kapitalizmin neden gelişmediği üzerinde de durur. Ülgener'in bir amacı da Weber'in Müslüman toplumlarda kapitalizmin ortaya çıkmasının önünde bir engel olarak İslam'ı göstermesine karşı, sorunun İslam'dan değil Müslümanlardan kaynaklandığını açıklamaktır. Ülgener "kapitalizm neden Osmanlıda gelişmedi" şeklinde, Weber'in sorusunun tersi bir sorudan hareket eder ve ilk İslamî yaklaşıma uzak olan ve tasavvuf tarafından yerleştirilen iş ahlâkıyla kapitalizmin ruhu arasında bir zıtlığın var olduğu sonucuna ulaşır. Ancak, tıpkı

² bk. Şaban Bıyıklı, *Zihniyet Araştırmaları Bağlamında Sabri Ülgener'in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 62.

³ Ülgener çalışmalarında "Şark" kavramını kullanır. Ergin Çağman'a göre bununla çoğunlukla Osmanlı ve özellikle de Orta Anadolu'yu kastetmekle birlikte zihniyet analizleri ve zihniyetin kökleriyle ilgilenmesi dolayısıyla sıklıkla İslam'ın ortaya çıkmasından Osmanlı'nın kuruluşuna kadar olan süreyi de içerdigi kabul edilir. Ergin Çağman, "Sabri F. Ülgener'in Metodolojisi, Kaynakları ve Bazı Kavramlarına Dair Eleştiriler", *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi* 12/ 45 (Ocak 2016), 95.

Weber'in kapitalizmle Protestanlık arasındaki bağlantıyı sebep sonuç ilişkisine indirgememesi ve aradaki bağı "seçici yakınlık" kavramsallaştırmasıyla ifade etmesi gibi Ülgener de kapitalizmin yokluğuyla tasavvuf anlayışı arasındaki süreci sebep-sonuca indirgemez. Yani birinin varlığı zorunlu olarak diğerini gerektirmez.

Ülgener, devrin zihniyetini ve ona hayat veren insanı, dönemin temel kaynaklarından ve bazen de sanat eserlerinden yola çıkarak yeniden "inşa" etmeye çalışır. O, eserleri, tavanda sıkışıp kalanlar⁴ ile tabana yayılanlar şeklinde sınıflandırır ve kendisine kaynak olarak ikinci grupta bulunan çalışmaları ve isimleri kullanır.⁵ Bu amaçla seçilen kaynaklar, kişiyi dinin temel emirlerine uymaya davet eden eserlerden ziyade, nasihatnâme, pendnâmeler ve Mesnevîler gibi kişiyi alternatifler karşısında belli bir tutum takınmaya davet eden ve o uğurda nefis muhâsebesine çağıran eserlerdir. Bunların ayırıcı yönü, dogma olmanın ötesinde bir şekilde "tavan"ı aşarak "taban"a nüfuz etmiş ve etraflarında dalga dalga yayılan etki alanlarıyla geniş kitlelere ulaşmış olmalarıdır. Ülgener, tabana ulaşmayı başaran kaynakları da kendi içinde ikiye ayırmakta ve aralarındaki farkı, "devre başı" ve "devre sonu" şeklinde dolaylı yoldan ifade etmektedir. Bunlardan birincisi, yani ilk devre, zihniyetin oluşma, "yoğrulma" aşamasında kaleme alınan ve bu sebeple de karşıt görüşleri tartışma havasında sunan eserlerdir. Genellikle hareketli, çalkantılı ortamın yansıması olarak karşıt fikirler arasında bir salınım söz konusudur. Bu fikirlerin bazen birine bazen de diğerine ağırlık verilir. Mevlânâ'nın "cehd ve irade ile tevekkül ve teslimîyet

⁴ Ülgener'e göre, Gazali çok ünlü olmasına, yüzyıllarca doktrin tartışmalarını yönlendirmesine rağmen "taban"a ulaşamamıştır. Benzer bir durum Muhyiddin İbnü'l-Arabî için de geçerlidir. "Tavan"da görmezden gelinemez olan rehberliğine rağmen "taban"a açılabilmiş değildir. bk. Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı* (İstanbul: Derin, 2006), 152.

⁵ Ülgener Hacı Bektaş, Hacı Bayram ve Mevlânâ'nın "... kütleye açılma ve uzanma imkânını" elde ettiklerini belirtir. bk. Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı* (İstanbul: Derin, 2006), 152-153.

arasında ileri geri oynamaları”⁶ gibi unsurlar sebebiyle, Ülgener Mesnevî’yi bu gruba dâhil etmektedir. Diğeri ise genellikle zihniyetin yerleştiği, “yapı ve inşa unsurlarının yerli yerine oturtulmuş bir bütün hâlinde takdim edildiği kaynaklar”dır.⁷ Artık fikirler büyük ölçüde yerleşmiş, unsurlar konumlanmıştır. O sebeple bu dönemin eserleri aynı şeyleri tekrarlayıp duran, ezbere dayalı, çelişkilerden uzak, derli toplu fikir veren eserlerdir.⁸ Ülgener bu durumu şu şekilde ifadelendirir:

*Devre başındaki kaynakların değişik alternatifler arasında çalkantılı manzarasına karşı devre sonunda gelenlerin düz bir çizgide yön ve yordamlarını kararmış olmaları izlenen yolun belli başlı dönemeç ve nirengi noktalarına ışık tutmak cihetinden de ilgi çekici olacaktır: Önce kararsız bir dağılıp ve el yordamı ile aranış..⁹ Sonraları azar azar bir uca toplanma ve yığılma.. Sonunda yönünü tayin etmiş kararlı bir birikim! Bununla artık yol boyu direnme noktalarının birer birer aşıp uzun ve çetin bir oluşumun sonlarına vardığımız söylenebilir.*¹⁰

Ülgener’in çalışmalarında kullandığı metodoloji, kaynaklarının değerlendirilmesi ve literatürde Ülgener hakkında yapılmış çalışmalar bu makalenin ana odağının dışındadır ve zaten bu konularla ilgili ileri çalışmalar da yapılmıştır.¹¹ O sebeple, burada tekrar Ülgener’in metodolojisi, kullandığı kaynakların kritiği yapılmayacak, literatüre yer verilmeyecektir. Ayrıca konu

⁶ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 154.

⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 154.

⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 154.

⁹ Doğrudan yapılan alıntılarda, yazım ve noktalama hatalarına herhangi bir müdahalede bulunulmamış, asıl halleriyle bu metne taşınmıştır.

¹⁰ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 154.

¹¹ bk. Bıyıklı, *Zihniyet Araştırmaları Bağlamında Sabri Ülgener’in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği*; Ömer Lütfi Barkan, “Bibliyografya: İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 12/3-4 (1951), 162-173; Ergin Çağman, “Sabri F. Ülgener’in Metodolojisi, Kaynakları ve Bazı Kavramlarına Dair Eleştiriler”, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi* 12/ 45 (Ocak 2016), 93-118; Köksal Pekdemir, “Zihniyet ve Din-İslam Tasavvuf ve Çözümleme Devri İktisat Ahlâkı”, *İslamî İlimler Dergisi* 12/1 (2017), 205-209; Turan Yay, “Kültür İktisadi ve İktisat Kültürü: Ülgener-Sayar Araştırma Programının Metodolojik Temelleri Üzerine,” *Siyasal: Journal of Political Sciences* 30/ 1 (2021), 23-43.

doğrudan Mevlânâ'nın iktisat anlayışı da değildir. Burada Ülgener'in metinlerinde Mevlânâ'nın iktisat anlayışı ortaya çıkartılmaya çalışılacaktır.¹² Bu sebeple aşağıda ilk olarak Ülgener'den hareketle din, tasavvuf, iktisat arasındaki bağlantıya değinilecek, devamında ise tasavvufun kendi içinde yaşadığı çatışmalar ve bu çatışmaların ortasında bir isim ve kalenin son bekçilerinden biri olarak Mevlânâ'nın konumlandığı yer tespit edilmeye çalışılacaktır.

Literatürde, Osmanlı'nın iktisadî geriliğini tasavvufa bağlayarak mesele- nin basitleştirildiği şeklinde birtakım eleştiriler mevcuttur.¹³ Ülgener "İnsan ve toplum varlığımızı içten dışa yoğuran etken, ... tasavvuf ve tarikat ahlâkıdır deyip geçebilecek miyiz?"¹⁴ diye sormuş ve meselenin basitçe sebep-sonuç ilişkisine indirgenemeyeceğini söylemiştir. Ülgenerin anlayışında insânî davranış- ları tek bir kaynağa bağlamak yoktur. O, iklim şartları, bölgenin kendine has özellikleri, mevcut olan araç ve gereçler gibi pek çok etkenin farkındadır. Tek nedenli bir açıklamanın kimsenin hatırından geçmemesi gerektiğini söyler.¹⁵ Ortaya çıkan profil, doğrudan tasavvufun bir ürünüdür diyerek işin içinden sıyrılmak elbette mümkün değildir ve Ülgener de bunun farkındadır. Onun, projeksiyonu bir noktaya tutmuş olması, diğer etkenlerin yokluğu anlamına gelmez. O, meselenin tasavvuf boyutunu ortaya çıkartmıştır. Ancak o, bu farkındalığın yanı sıra tasavvufu, ortaya çıkan iktisadî anlayışı "... bağlılık ve

¹² Literatürde Mevlânâ'nın iktisat anlayışını konu edinen çalışmalar bulunmaktadır. İlgili çalış- malar için bk. Adem Esen, *Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin İktisat Anlayışı* (Konya: Rûmî Yayın- ları, 2007); Gülçin Safalı, *Mevlana'nın Mesnevi'sinde İktisat Ahlakına İlişkin Kodlar (Çalışma, Hırs, Nefs, Tevekkül, Dünya, Mal, İhtiyaç, Rızık, Şükür, Yoksul, Zenginlik vb.) ve Kalkınma İktisade ile Olası İlişkileri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Ekrem Erdem, "Mesnevî'de Mevlâna'nın Dünya, Zühd, Rızık Ve Kanaat Telakkileri: İslam İktisat Düşüncesi Üzerinden Bir Değerlendirme", *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)* 10 /1 (2024), 240-273; Mustafa Acar, "Mevlâna ve İktisat: Bir Mistik Şairden İktisadi Hayata Dair Telkinler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 3/2 (2021), 131-195.

¹³ bk. Abdullah M. Küçükcalay, "Kaotik Bilgiden Senkronik Bilgiye Bir İktisat Tarihi Teorisyonu: Mehmet Genç", *Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 12/22 (2007), 155.

¹⁴ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 137.

¹⁵ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 137.

bağımlılık dosdoğru tasavvufun ürünüdür deyip geçemiyoruz. Fakat bağımlılığı zihinlere söz ve deyim olarak perçinlemede en etkin rolü yine de tasavvufun oynadığına şüphe yoktur"¹⁶ diyerek tek neden olmamakla birlikte, oldukça önemli bir etken olarak tanımlamaktadır. Devamında ise "... yarınından ve rızından emin bir güven ve telâssüzlük içinde işleri ağırdan almanın yine kolay silinmeyecek ifade ve deyimler halinde zihinlere yerleştirilmesinde en büyük payın -sade ve naif haliyle- tasavvufa ait olduğunu söylemekte hata yoktur"¹⁷ ifadelerini kullanarak bu tutumunu daha da pekiştirir.

1. Din, Tasavvuf ve İktisat İlişkisi

İnsanlar tarafından benimsenen iktisat anlayışı ile onların benimsemiş oldukları dinî-mistik tutumlar arasında bir bağlantı söz konusudur. Osmanlı'nın iktisadî anlayışının dönemin dinî-mistik yapısıyla bağlantılı olduğunun farkında olan Ülgener, ağırlığı devrin dinî-mistik yapılarının incelenmesine verir. Böylece hem dönemin insanlarının iktisadî anlayışını hem de o anlayışa kaynaklık oluşturan temeli anlamaya çalışır. O, aynı zamanda, karşılaştırma yapmak için ilk/öz İslamî anlayışa da değinir.

Ülgener iktisadî faaliyeti açıklayarak işe başlar. O, iktisadî eylemi "ihtiyaç tatmini yolunda insanla *madde*, *çevre* ve *zaman* arasındaki çok yönlü ilişkilerin toplamıdır. En başta madde (obje) ile vazgeçilemez olan bağlantı; o bağlantı ile beraber dış çevreye açılış ... ve nihayet kıt kaynakları bugüne ve geleceğe bölüştürme noktasında dar veya geniş zaman boyutlarına uzanış!"¹⁸ şeklinde tanımlar ve buradan hareketle "iktisadî faaliyet bu haliyle insanı a) *tatmin araçlarına*, b) *çevreye*, c) *yakın veya uzak geleceğe iten fiil ve davranışlar*" dır¹⁹ şeklinde bir kavramsallaştırmaya ulaşır.

¹⁶ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 139.

¹⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 139.

¹⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 29.

¹⁹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 29.

Bu tanımlamada iktisadî eyleme yönelik üç boyut ön plana çıkmaktadır. İlki, insanın madde ile kurduğu ilişkide gerçekleşen birtakım davranışlar bütünü olmasıdır. İkincisi, iktisadî eylemin kişiyi hem üretici hem de tüketici olarak en yakından en uzağa diğerleri ile etkileşimde olmaya sevk eden birtakım davranışları bünyesinde barındırmasıdır. Üçüncüsü ise bir açıdan sınırlı kaynakları, bugünün ve yarının ihtiyaçlarını dikkate alarak paylaşırması sebebiyle farklı derecelerde geleceğe yönelik kaygıya gönderme yapmasıdır. Tüm bu süreç “mesafe bilinci” olarak kavramsallaştırılır. Maddeye başka bir ifadeyle “dünya”ya, “çevre”ye ve “zaman”a karşı mesafe alış.²⁰ Burası, Ülgener’in çalışmalarının temelini oluşturması nedeniyle onun doğru şekilde anlaşılması için oldukça önemlidir. Ülgener, bu kavramsallaştırmada kullandığı dünya, çevre ve zaman anlayışı üzerinden ilk/öz İslam anlayışını²¹ ve sonrasında gelişen tasavvuf hareketinin yaklaşımlarını inceler ve araştırmalarında bir ölçü, dayanak noktası ya da temel olarak kullanır.

Ülgener, önce “dünya”, “çevre” ve “zaman”a karşı mesafe alış üzerinden ilk İslamî anlayışı inceler. İslam’ın ilk kaynaklarında dış bir varlık olarak “madde”ye/“dünya”ya karşı nötr bir anlayışın benimsendiğini söyler. Dünyanın iyi ya da kötü olarak kabulü, onunla etkileşime giren bireyin ona karşı taktığı tavrın sonucunda anlamlı hâle gelir. İslam, uzak durulması gereken bir varlık olarak dünyayı dışarıda yani eşyanın maddi yapısında değil, içte yani ona karşı ilgide arar. Uzak durulması istenilen nokta bu ilgi boyutudur. Dünyaya karşı alaka dengede tutulduğu, ona karşı gerekli iç mesafe sağlandığı sürece yani iç dünyamıza hâkim olmadıkça mal ve mülke sahip olmanın ve ilişki kurmanın bir sakıncası yoktur.²² Öyle ki “dünya malı: Kibir, gurur ve tahakküm aracı olarak kişinin iç dünyasına hükmetmeye kalkışmadıkça hoşgörü ile karşılanır, hatta teşvik görür.”²³

²⁰ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 29.

²¹ İlk/öz İslam’dan kasıt, kuruluş çağı ve İslam’ın öz kaynaklarıdır.

²² Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 64-65.

²³ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 67.

“Çevre”ye karşı mesafe boyutunda ise Ülgener, İslam’ın evrensel bir anlayışa sahip olmasının doğal bir sonucu olarak çevreye karşı mesafenin kan bağı ya da yakın komşuluk ya da basit cemaat ve aşiret ilişkisinin çok üstünde ve ötesinde olduğunu ve böyle bir yaklaşımı benimseyen dinî anlayışın kabuğunun içine çekilmesinin doğası gereği mümkün olmadığını söyler.²⁴ Öyle ki ibadetin hemen ardından rızık aramak için yeryüzüne dağılmayı emreden bir din için aksini düşünmek mümkün değildir.²⁵ Benzer bir süreç “zaman” anlayışı için de geçerlidir. Yaşanılan an’a bağlı kalmayıp yarın başa gelecek olan durumlar için tasarrufta bulunmak ve hazırlıklı olmak, böylece sıkıntıya düşmek için bugünden yarını düşünmek öz İslamî anlayışta teşvik edilmiştir. “Kulluk ve ibadet yolunda günün her dakikasına hakkını vermek için gözlerini geçmişi ve geleceğe kapalı tutan bir riyâzet ilk İslâm’ın yabancısıdır.”²⁶

Ne var ki temel kaynaklarda yer alan ve ilk İslamî anlayışın da benimsediği dünyaya, çevreye ve zamana karşı bu yaklaşım uzun süre varlığını sürdürememiş ve zamanla bu üç alanda anlayış baş aşağı çevrilmiş, yerini İslam mistisizmine bırakmıştır. Elbette bu geçiş bir anda, bugünden yarına gerçekleşmemiştir. Ülgener bu süreci “bir bakıma içe ve derine kapanan uzun ve zahmetli yol”²⁷ ifadesiyle anlatmaktadır. Geçişin motor gücü tasavvuf hareketidir. Tasavvuf; ilk ve öz İslamî anlayışla birlikte, Orta Asya, Hind, İran ve belki de ilk Yunan ve Hristiyan karışımı inançların harmanlandığı bir yaklaşımın ortaya çıkmasına neden olan bir gövde akımı olarak tarif edilir. Bu akım Sünnî ulemânın hâkim olduğu iktidara karşı güçlü ve sarsıcı bir protesto hareketi olarak başlamış ve yerden bitercesine üreyip yayılmıştır. Hem ilk İslamî anlayıştan tasavvuf anlayışına geçişte hem de tasavvufun sunduğu yaklaşımın yaygınlaşmasında ve kök salmasında, sürekli istila, sürgün ve anarşi gibi dönemin şartları etkili olmuştur. Tarikatları da yanına çeken bu anlayış “... 12 ve 13.

²⁴ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 67.

²⁵ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 96

²⁶ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 68.

²⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 91

yüzyıllardan bu yana Anadolu insanının çilesi ile içli dışlı olmuş, Moğol istilâlarının, ardı arası kesilmeyen sürgün ve baskınların yerinden yurdundan ettiği perişan kütleler karşısında bir huzur ve güven köşesi, kuvvetli bir çekim merkezi halini almış”tır.²⁸ Dönemin şartlarının yanı sıra, tasavvufun yaygınlaşma sürecinde dinin en aktif taşıyıcıları arasında yer almaları ve İslam’ın esnetilmiş hâliyle uç noktalara, ücra köşelere taşımaları dolayısıyla sûfîlere de dikkat çekmek gerekir.²⁹

*Sûfîler ki dinin yer yer taşıyıcı ve tanıtıcıları arasında en faal olanları... İslâm’ı yumuşatılmış haliyle uç boylarına, en ücra köşelere kadar, taşıyan ve yerleştiren hep onlar! Monoton şer’î kurallar ve tartışmalara karşı kişiyi en duyarlı tarafından, adeta can evinden yakalamayı bilen bu derece şahsî, öylesine emosyonel bir seslenişe, kütlenin kayıtsız kalmış olabileceği elbette düşünülemezdi. ... Manzara, neresinden bakılsa, heybetli ve göz doldurucudur: Dış dünyanın baskısı ile beraber çığ halinde büyüyen bir kütle, dışardan ve görünüşü ile neredeyse bir ordu!*³⁰

Hem sosyal şartlar hem de sûfîlerin anlayışlarının yansıması olarak bu derece yaygın bir harekete dönüşen tasavvuf, hâliyle dinden sanata, gündelik yaşamdan iş ahlâkına kadar pek çok sahada varlığını hissettirmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Ülgener ilk İslamî anlayışın yerini alan tasavvuf hareketini de ölçüm çubuğu olarak kullandığı “dünya”, “çevre” ve “zaman” a karşı mesafe temelinde inceler ve ilk İslamî anlayışla karşılaştırır.

Tasavvufla birlikte ölçüler de değişmeye başlamıştır. Öyle ki tasavvuf, “dünya” ya karşı ilk İslamî anlayışın benimsediği yaklaşımı tersine çevirmiştir. Dünya artık içten yaklaşım çerçevesinde kabul edilmesi ya da reddedilmesi gereken bir şey olmaktan çıkar ve artık hem içten hem de dıştan uzak durulması, sakınılması gereken bir varlığa dönüşür.³¹ Çevreyle ilişkide de benzer bir değişim yaşanmış ve ilk İslamî anlayışın aksine dışa ve uzağa karşı ne kadar

²⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 91

²⁹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 92

³⁰ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 92.

³¹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 96

mesafeli olunursa içeride o kadar yoğun bir ilişki kurulacağı anlayışı yerleşmeye başlamış, saflar olabildiğince sıklaştırılmıştır. Zaman anlayışında yaşanan dönüşüm de bu süreçle uyumlu olmuş ve çevre gibi o da en yakına göre ayarlanmıştır. Geçmiş ve gelecek önemini yitirmiş, asıl gerçek olarak “şimdi” ön plana çıkartılmış ve tüm vurgu an’ın üzerine yoğunlaşmıştır. “Biri gerilerde, öbürü eli yetmeyeceği kadar uzaklarda. Tek manalı olan “*bugün*”! Tanrı’ya ibadet ve zikir yolunda mü’minin sonuna dek kullanacağı tek sermaye o.”³² Dünya, çevre ve zaman anlayışında yaşanan daralma üzerinde dönemin geleceğe yönelik bütün planları boşa çıkartan çatışmacı, güvensiz ortamı da etkili olmuştur.³³

Tasavvufla birlikte değişen anlayış tüccara ve çarşıya bakışta da kendini göstermiştir. Örneğin İslam’ın Allah’ın sevgilisi olarak kabul ettiği “el-kasip”; şehirlerarası, hareket hâlinde olan tacirden yerleşik, sabit çarşı esnafına dönüşmüş ve daralma yaşamıştır. Aynı zamanda pazar, ilk İslam’da var olan anlayışın aksine artık töhmet altındadır. Günün belli saatleri haricinde çarşı ve pazara zaman ayırmanın hoş karşılanmadığı bir değişim yaşanmıştır. Pazar, artık işler tamamlanır tamamlanmaz aceleyle çıkılacak, şeytanın ve dostlarının bolca yer aldığı bir yerdir.³⁴ Eşrefoğlu bu durumu şöyle ifade eder: “*Hak Teâlâ (şeytana) etti kim var bazarlar senin halkın derleşecek yerler olsun ve bazar ehli senin ehlin olsun dedi anınçündür kim bazarda oturup malâyâniye mürtekip olmazlar hemen bir hacet için varırlar tez gene dönerler.*”³⁵

Şeriat hükümlerinin ve dinin ayrıntıların tavanda, küçük bir azınlıkla sınırlı kalmasına karşılık, tasavvuf sade, sıcak ve samimi ifade ve temsillerle toplumun tabanına yani çok geniş kitlelere ulaşmayı başarmıştır.³⁶ Yeni anlayışın ortaya çıkarttığı insan profilini şu şekilde tarif etmek mümkündür:

³² Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 98.

³³ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 98.

³⁴ akt. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 113.

³⁵ akt. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 113-114.

³⁶ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 112.

Dünya hazlarına ve nimetine hiçbir zaman kayıtsız olmamakla beraber o uğurda acele, telâş ve gelecek kaygısı ile ömür tüketmekten hoşlanmayan; otorite ve gelenek kayıtları ile çepçevre kuşatılmış (merkezden “kırsal” çevreye açıldıkça daha da, yumuşak ve teslimiyetkâr); hesabında, yol ve yordamında götürü insan! Bir yandaki renk ve çizgi karışımı, derece derece durulma noktasına varırken karşı yanda Öylesine köklü ve güçlü harekete değmeden kendi başına ve sade kendi mantığı içinde yol âlmış olabileceğini düşünmek mümkün değildir.³⁷

İlk İslamî anlayışın karşısına yerleştirilen tasavvufî anlayışı yekpare bir bütün olarak değerlendirmek, kendi içinde birçok çeşitliliğe sahip olan ekolleri, tasavvuf şemsiyesi altında bir potaya yerleştirmek ve aralarındaki farkları göz ardı etmek meseleyi oldukça basitleştirecektir. Tarihte her büyük hareket ve akım zorlu bir yolculuk yapmıştır. Hemen her hareket belli bir süre en azından başlangıçta farklı renklerin bir arada olduğu karmaşık bir görüntüye sahiptir ve bu belirsizliğin içinden bir parçanın neye göre seçilip isimlendirileceği meselesi önemli bir sorun oluşturur. Geçmişin varlığını sürdüren unsurları ile yenin getirdiği farklılıklar bir noktada aynı çizgide yan yana sıralanmış şekilde görünüm sergiler. Tüm bunlar tasavvuf için de geçerlidir ve hem teoride hem de pratikte homojen bir sistemden bahsetmek elbette mümkün değildir. O kadar ki, herkesçe kabul edilen bir tanım üzerinde bile anlaşılammıştır. Hem iç ve asıl unsurlarda ayrılıklar hem de dış etkenler, tecrübe edilen değişimlerin yansımaları olarak bir koldan diğerine büyük farklılıklar ortaya çıkartmıştır. Bu farklılık ritüel ve uygulamalardan kıyafetlere kadar pek çok alanda kendini göstermiştir. Çoklu ve keskin ayrımların sonucu yaşanan rekabet de çetin olmuştur. Çelişik fikirler birbirini geri plana atmak için zorlu bir mücadeleyi göz açtırmadan sürdürmüşlerdir. Tüm bunların sonucunda tasavvuf ve tarikatlarda yaygın bir kümelenme ve dahası kutuplaşmalar söz konusu olmuştur.³⁸ Ülgener, “bir ucu Sünni merkezlerde İslâmî tradisyonu az çok muhafaza eden tarikatlardan başlayıp öbür ucta köy ve kasabalara kadar yaygın bir satıh

³⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 92-93.

³⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 98-99.

üzerinde İslâmî unsurla İslâm-öncesi düşünce ve inançların karma bütününi veren tarikatlar!"³⁹ diyerek bu çeşitliliğe dikkat çekmektedir.

Farklılıkların her birini ayrı ayrı değerlendirmenin zorluğunun ayırında olan Ülgener meselenin daha iyi anlaşılması için tüm bu parçaların en genelde kategoride toplanabileceğini söylemekte ve "iri hatları ile karşı karşıya koyduğumuz iki kutbun birinden kalkıp öbürüne varıncaya kadar, arada çok değişik duraklar vardır"⁴⁰ diyerek yapılmak istenilen hakkında okuyucuyu uyarmaktadır. İri hatlarıyla ayrılan parçaların biri "teslimiyet"i ve "atâleti" öncelerken diğeri "çalışma"yı ve "gayret"i vurgulamaktadır. Ülgener bu ayrımı şu cümlelerle ifade eder:

Dış görüntüyü (âyin, kıyafet v.s. farklarını) bir kenara, bırakarak olup bitene altta ve derindeki yüzü ile bakınca, temelde iki görüşün başından beri biri öbürüne ters düşerek yol aldığı gözden kaçmayacaktır. Kavga esasında çok yönlü ve çok taraflıdır: Dünyayı, bir bakıma eşya ve madde tarafıyla reddedenlerle sadece ilgi tarafını mahkûm edenlerin kavgası! Bir başka açıdan: Çile ve mihnet tarafını göğüsleyenlerle sade nefsanî haz ve tatmin tarafına yanaşanların, mücadeleleri! Ve nihayet: Kudret ve iradeyi Tanrınınındır! diye sahibine bırakıp olup bitene seyirci kalanlarla karşı uçta "mâdem" tanrı emânetidir o halde emânete hakkı verilmelidir" diyerek boş oturmayı mahkûm edenlerin çelişmeleri!⁴¹

Bir tarafta, Ülgener'in ilk İslâmî anlayışın karşısında konumlandığı ve tasavvuf olarak sunduğu anlayıştan kastettiği, içe dönen ve dinin kurallarında bile içe dönük yorumlar getiren Bâtınîlik⁴², diğerinde ise ibâhat anlayışının

³⁹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 99.

⁴⁰ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 98.

⁴¹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 99-100.

⁴² "Din ve şariat kurallarına uyma noktasında kayıtsızlığı kadar politik tahrik ve kıyıamları ile de Sünni ulemanın, merkezin ve hiçbirinden geri kalmamak üzere ağır başlı sûfîlerin başından beri şiddetli tepkilerini üzerine çekmiş bir akım ki izlerini Alevilik ve Rafizilik ile beraber derece derece Bektaşiliğe kadar uzatmak mümkün! Esnaf topluluklarını dahi (başta ahılar) Bâtınî etkilerin dışında anlamaya imkan olmadığı tarihçilerce hemen hemen oy birliği ile kabul edilmiştir." Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 102.

karşısında yer alan, boş ve âtil durmak yerine devamlı çalışmanın savunuculuğunu yapan anlayışı benimseyenler bulunur. Bunların başında ise Melâmîlik gelmektedir.⁴³ Ülgener, Mevlânâ'yı da ilk İslamî anlayışa uygun olan Melâmîlik akımının içerisine yerleştirir. Bu sebeple aşağıda Melâmîlik üzerine yoğunlaşılacaktır.

1. Melâmîlik, Mevlânâ ve Mevlevîlik

Bâtınîliğin karşısında yer alan ve aynı zamanda onunla çetin bir mücadeleye giren, ancak sonunda geriye düşen ve yarım kalan Melâmîlik, tarikatın ötesinde diğer tarikatlara yol gösteren bir anlayışı ifade eder. Melâmîler “görünürde halkla, gönülde Hakk’la beraber!”⁴⁴ ilkesiyle dile getirildiği üzere halktan ve diğer tarikatlardan kendilerini ayıran özel kıyafetler tercih etmek yerine, herkesle birlikte ve herkes gibi olmaya önem göstermişler ve işlerinin peşinden koşmuşlardır. Ülgener, Mevlânâ'yı ve Mevlevîliği, Melâmîlikle ilişkilendirir. “Hicretin ikinci yüzyıl sonlarından başlayıp Horasan ve Türkistan içlerine kadar nüfuz ve manevî hükümlanlığını sürdürdüğü ve arada Mevlânâ'nın kişiliği ile etkilerini mevlevîliğe kadar uzattığı bilinen hareket...”⁴⁵ şeklinde tarif ederek Melâmîliği, Mevlânâ'nın aracılığıyla etkilerini Mevlevîliğe kadar sürdürmüş bir akım olarak sunar. Bu sebeple Melâmîliğin sahip olduğu iş ve meslek ahlâkını bilmek Mevlânâ'nın anlayışının ortaya koyulmasına yardımcı olacaktır.

İlk İslam'ın “dünya” anlayışı, Melâmîlerde de devam eder. Melâmî anlayışında “dünya”, bir haz ve arzu ortamı olmadığından günaha bulaşmamak için uzağında durulması, sakınılması gereken bir şey değildir. Aksine işlenmek,

⁴³ Literatürde Ülgener'in Sünnî tarikatlar içerisine dahil ettiği Melâmîliğin Sünnî tarikatlar kapsamında değerlendirilemeyeceği ve Ülgener'in aksine Bâtınî bir tarikat olduğu şeklinde eleştiriler bulunmaktadır. (bk. Bıyıklı, *Zihniyet Araştırmaları Bağlamında Sabri Ülgener'in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği*, 23.). Makalede Ülgener'in kritik edilmesi gibi bir amaç olmadığı için bu nokta üzerinde durulmayacaktır.

⁴⁴ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 103.

⁴⁵ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 104.

düzene sokmak ve şekil verilmesi gereken bir malzeme yığınıdır. Dünya, Tanrı'nın madde hâlinde kendini açıklamasıdır. O hâlde Tanrı'nın rızası, onun dışında ya da uzağında kalarak değil onun rızasını kazanacak işler yaparak, doğrudan içinde kalarak, "... 'masivâ'ya (Hakk'tan öte her türlü ilgi ve ilişkiye) kaşı korumak ve ona kapılmamak gerekiyor; bu ondan elini eteğini çekmek ve devamlı kaçmakla değil, etrafını saran geçici, fâni tezahürleri ile durup dinlenmeden uğraşmak ve pençeleşmekle mümkün olur."⁴⁶

Dünya anlayışının bir yansıması olarak Melâmîlikte çalışma ve helal kazanç, vazife bilincine dönüştürülmüş ve ibadet ile kisb (kazanç) arasında bir denge kurulmuştur. Amaç hem ibadetleri yerine getirmek hem de başkasına muhtaç olmadan yaşamak olarak belirlenmiştir. İbadetlerin dışında kalan vakitleri rızık peşinde çalışarak geçirmek, gündüz ve gece arasında ayrımı getirmiştir; gündüz iş, gece ibadet. Bununla birlikte ibadetin kapsamı genişletilmiş ve ibadet ile kisb aynı çatı altında birleştirilmiştir. Tembellik etmeden çalışmak kulluğun bir gereği olarak kabul edilmiş ve ibadet ile rızık peşinde koşmak zıt taraflar olarak sunulmayı gerektirecek bir durum olarak görülmemiştir. Yani ibadet kazancın dışında değil içindedir ve aynı kurallara bağlıdır.⁴⁷ "Kisb'in (her iki manasiyle: gerek dünyalık peşinde koşmanın, gerek sevap peşinde hayırlı işlerle uğraşmanın adı olarak) büyük sûfilerce daima el üstünde tutulması bundandır. Kâr ve kisbsiz rızık da tıpkı ibadetsiz sevap gibi bir ham hayalden öteye geçmez."⁴⁸ Ülgener burada Melâmîliğin bu anlayışını *Mesnevî* şarihi Ankaravî'nin *Mesnevî* şerhinden alıntılar:

Evvel ekmeyip biçmek ham tamadır... Ham tama' budur ki ol bir filan kimse nâgehan bir hazine buldu ben hem anı isterim ve kâr ve kisb ve ziraat ve dükkân istemezem. Belki bilâsa'y ve kisb ve lâiçtihad ol kânı bulam ne kâr ne dükkân ki bunlar lâzım değildir diyessin... Genc ve mal bulmak baht

⁴⁶ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 105-106.

⁴⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 109.

⁴⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 109.

*ve devlet işidir ve ol hem nâdirdir ve nâdir üzere hükmetmek câiz değildir.
Beher hal kışb etmek gerek madam ki ten kâdirdir.*⁴⁹

Ülgener, Melâmîleri, sade ve gösteriştan uzak bir yaşantıyı benimseyerek çalışma ve üretmenin gayreti içinde olmaları noktasında Weber'in kapitalizmle ilişkilendirdiği "Kalvinist" çizgiye benzetmekte ve onlardan geri kalmadıklarını söylemektedir.⁵⁰ O, kıyaslamayı daha da ileri götürür. Kalvinist gibi "Melâmî (de) Tanrı varlığında benliğini ifnâ etmeyi gaye olarak muhafaza ile birlikte, irade ve hareket tarafına yine de bir çıkış ve boşalma fırsatı arayıp bulmayı elden bırakmamıştır"⁵¹ der. Başka bir yerde ise "... el emeğinin ve çalışmanın kendi öz ve cevherinde derinlemesine ve -ilave edelim- Batıdakinden hiç de geri kalmayan bir değer taşıdığı açık ve şüphe götürmeyen delilleridir"⁵² diyerek bu durumu daha da belirginleştirir. Melâmîler, üstlendikleri Tanrı kudretinin taşıyıcısı olarak var oluşlarının tam bilincine sahiptirler. Bu anlayış Mevlânâ'nın "Kendinde olan kudreti gör ki bu kudret ondandır!"⁵³ sözünde karşılık bulur.

Ne var ki, ilk İslâmî anlayışın başına gelenler Melâmîliğin de başına gelmiş, Melâmîliğin değerleri de "tavan" da sıkışmış, "taban" da geniş halk kitlelerine ulaşamamış ve Bâtınî anlayış karşısında geri plana düşmüştür.⁵⁴ "Tavan"la sınırlı kalan Melâmîliğin aksine Bâtınîlik "taban" a ulaşmış, Bâtınîliğe açılan tarikatlar sayesinde geniş bir kitlede karşılık bulmuş ve yayılmıştır. Öyle ki şehirlerin esnaf topluluklarından, yeniçeri ocaklarına, geniş ve yaygın toplum katlarında ve özellikle de alt tabakanın gündelik yaşamında büyük paylara sahip olmuştur. "O derecede ki, perdeyi bir yanından aralayıp altına ve derinlerine inen araştırmacı değişik etki kanallarına açılan yolda önemli ipuçları

⁴⁹ akt. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 109.

⁵⁰ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 103.

⁵¹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 103.

⁵² Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 110.

⁵³ akt. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 103.

⁵⁴ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 110.

bulmakta gecikmeyecektir.”⁵⁵ Etkileme gücünü elinde bulunduranlar köy ve kasabalara kadar büyük yığınları etkilemeyi başarmışlar ve alışılmışın uzağına düşmüşlerdir. Bu yönüyle de Sünni merkezî otorite tarafından sürekli tâkibe uğramışlardır.⁵⁶

2. Yolların Ayrılış Noktasında Mevlânâ

Tasavvufun iki kolu arasında meydana gelen bu çatışmanın yaygınlığı ve şiddeti hakkında kesin konuşmak mümkün olmamakla beraber “kalburüstü”⁵⁷ mutasavvıfların birçoğunun bu mesele üzerinde durmuş olmaları, çatışmanın büyüklüğü konusunda ipuçları vermektedir. “... büyük sûfilerde kisb ve irâde yanlısı o -biraz da telâşlı- seslenişlerin aslında savruk ve sorumsuzca gidişe aralanan kapıyı hiç değilse sonuna kadar açtırmamayı hedef tuttuğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.”⁵⁸ Bâtınîlik-Melâmîlik mücadelesinde, Bâtınîliğin daha fazla egemen olmaya başladığı ancak hâlâ son darbenin indirilmediği bir süreçte Mevlânâ, Bâtınî anlayışın karşısında Melâmîliğin ve dolayısıyla da ilk İslamî anlayışa uygun olan kisb ve iradenin savunuculuğunu yapmıştır. O, “... Şark düşüncesini atâlet ve başı boşluğa yuvarlanmaktan alıkoymaya çalışan son direnme merkezleri”nden birisidir.⁵⁹ Mevlânâ, egemen hâle gelen dönüşümün farkındadır ve “... işin trajik sonunu sezer gibi gidişat karşısında var gücüyle direnmesi o yüzden”dir.⁶⁰

Mevlânâ, taraf olmanın yanı sıra aynı zamanda da çatışmanın anlaticısıdır. Örneğin *Mesnevî*'de tevekkül etrafında arslan ve av hayvanları arasında geçen bir diyalog dönemin tartışmasını yansıtmaktadır. Av hayvanları, teslim ve

⁵⁵ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 111.

⁵⁶ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 110-111.

⁵⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 127.

⁵⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 127. Ülgener nadir de olsa belli noktalarda Mevlânâ'yı Bâtınî anlayışa yaklaştıracak alıntılar yapmakla birlikte onu Bâtınîlik karşısında son savunucular arasına yerleştirmekte ve bunu açıkça söylemektedir. Aşağıda bu konu üzerinde durulacaktır.

⁵⁹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 127-8.

⁶⁰ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 127

tevekkülle birlikte gelecek olan huzurun savunuculuğunu yaparken arslan ise ayet ve hadisleri de delil olarak kullanarak çalışmanın ve cehd'in peygamber ve velilerin yolu olduğunu savunur. Aynı şekilde bir taraf dünyada takdir edilenden fazlasının olmayacağını, kışb'in vehimden ibaret olduğunu söylerken, diğer taraf peygamberlerin güçleri yettiği müddetçe çalışmayı bırakmadıklarını ve çalışmanın kazâya kafa tutmak yerine, kazânın bir takdiri olduğunu savunur. Bu atışma, bir taraftan öbürüne gider gelir ve Ülgener bu durumu toplumda var olan zıt değerler arasında yön bulunmasında yaşanan git-gellerin bir yansıması olarak yorumlar.⁶¹ Mevlânâ'nın çatışmanın merkezinde olması ve Ülgener'in Mesnevî'yi devre başı kaynaklar arasına yerleştirmesi bu sebeptendir. Anlatıcı olarak bu çekişmede her ne kadar tarafını belli etmese de Mevlânâ'nın mücadeleden ve çalışmadan yana olduğunu söylemek mümkündür. Ülgener bu durumu şöyle ifade eder; "... tarafları tuttıkları yönde rahatça ve gönüllerince konuşurmak için açıktan, yan tutmamaya ne kadar özen göstermiş de olsa Mevlânâ'nın (daha birçokları gibi) tercihi yine de cehd ve irâde târafındadır denebilir."⁶²

Mevlânâ'nın cehd ve çalışmada olduğu gibi "dünya"ya karşı tutumu da ilk İslâmî anlayışta ve Melâmîlikte var olan "dünya" yaklaşımı ile uyumludur. Mevlânâ'nın "dünya Tanrı'dan gafil olmadan başka ne ki! Kumaş, altın gümüş, evlâd ve ayâl... Hiçbiri dünya değil bunların" ve daha açık olarak "geminin içinde su geminin helâki demek! Ama dışındaki su geminin yüzmesi, için şart!"⁶³ şeklindeki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere "dünya" ile problem doğrudan dünyanın kendisiyle değil ona karşı ilgide ortaya çıkmaktadır. Mevlânâ'da da dışımızda kaldığı sürece sorun olmayan dünya içimize girdiği anda felakete dönüşür.⁶⁴

⁶¹ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 100-1.

⁶² Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 100-1.

⁶³ akt. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 101.

⁶⁴ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 101.

Ülgener, *Din ve Zihniyet* adlı eserinde Mevlânâ'yı Melâmîlik ve ilk İslamî anlayışa yaklaştırmakla birlikte özellikle *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*'nda Mevlânâ'yı Bâtınî anlayışa yaklaştıracak alıntılar da yapar. Mevlânâ'yı yolların ayrılış noktasında bir isim olarak kodlamamızın nedeni de budur. Örneğin, Bâtınî anlayışla birlikte ilk İslam'da aşiret ve soy bağını aşan "çevre" anlayışı daralma yaşamış ve yakın akraba ve cemaate indirgenmiştir. Bu daralmanın boyutunu göstermek için Ülgener, Mevlânâ'nın "Cem'a yâr ol (topluluğa katıl) ve ihvan ve yârânı kendine çok kıl..., Sâlike yârân bir mertebe lâzım ve vâciptir ki eğer faraza insan şeklinde bir yâr ve müshâhip edinmeğe kadir olmazsa bâri âmn hacerden (taştan yontulmuş) bir yâri gerektir kim münferit olmaya"⁶⁵ sözlerini alıntılar.

Ülgener, Bâtınî anlayışın damgasını taşıyan kapalı sanat anlayışı gereği hem meslekler arası geçişin hem de aynı meslek içinde yükselmenin zorluğundan bahseder. Artık mesleklerin çevresi ve sınırları belirlenmiş, aşağıdan yukarıya çıkış birbirine bağlı bir organizma gibi biçimlenmiş ve içe kapanma yaşanmıştır. Her sanatın, mesleğin kendi örf ve adetleri yerleşmiştir. Üst kademeye çıkmak isteyen herkesin, yerleşen bu ortak geleneklere mutlak manada uyması istenmiş ve yükselme buna bağlanmıştır.⁶⁶ Ülgener, bireysel gelişmenin önünde engel olarak sunduğu ve içe doğru kapanmaya neden olan bu anlayışı Mevlânâ'dan "kişiyi herkande uryan ve kudretsiz görürsün yani bir kimseyi her ne yerde ki aç ve muhtaç müşahede kılırsın bil ki o kimse ustasından kaçmıştır"⁶⁷ şeklinde alıntı yaparak örneklemiştir.

Yükselmek için geliştirilen kuralların bir benzeri yetiştirme ve yetiştirmenin nasıl yapılacağı konusunda da belirlenmiştir. Sanat ve ustalığın rasyonel yollarla değil, onları bir sır gibi saklı tutan pir ve ustanın dizinin dibinde, onun emrinde uzun yıllar çalışarak elde edileceği anlayışından bahseden Ülgener

⁶⁵ akt. Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (İstanbul: Der, 1981), 67.

⁶⁶ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 87.

⁶⁷ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 89.

burada da Mevlânâ'dan alıntı yapar. "Edna hırfet üstadın talimi olmadan ele gelmez ve kimse nice eyyam üstad-ı kamile hizmet kılmayınca ol sanat kemal bulmaz."⁶⁸ Orta Çağ ahlâkında, her sanat ve hikmet gizli tutulduğu ölçüde değer kazanır. Mevlânâ'nın tarlanın yeşermesinin tohumun uzun zaman toprak altında saklanması ve altının da toprakta gizli kalmasıyla değerlendirildiğini söylemesi bu gizliliğin önemine yönelik bir vurgudur ve bu Bâtınî anlayışın yansıması olan meslek ahlâkında da karşılık görmüştür. Bütün bunlar esnafta zaten var olan sanat kıskançlığını daha da arttırmıştır.⁶⁹

Aynı zamanda Mevlânâ, Ülgener'in metinlerinde, döneminde var olan sorunları gören ve bunları eleştirerek dile getiren bir isim olarak da yer alır. Örneğin, çalışma ve sağlam temeller üzerine kurulu bir kazanç anlayışı yerine, kolaydan köşeyi dönmenin arandığı bir ahlâkın yerleşmesini Mevlânâ şöyle eleştirir:

*Dünya sevdasına kapılanlardan her biri aşâğılık (denî) bir hayale uymuş, kimi hazine ve define merakile bucak kasacı ve define arayıcı olmuş... kimi yine bir hayal peşinde şişinerek dağ başlarında madenciliğe koyulmuş, o işten nice kâr ve hünerler edinmiş, bir başkası sây ve cehd ile imci avcılığı için enginlere açılmış, bir başkası çile çıkarmak için kilise hücrelerine çekilmiş, başkası gözünü hırs bürüyüp çiftlikler edinmiş...*⁷⁰

Başka bir yerde ise "... yaşlı genç herkes altının peşindedir"⁷¹ diyerek bu duruma dikkat çeker.

Kolaydan köşeyi dönme uğraşları sadece altın ve hazine arayışıyla sınırlı kalmamış, sihir ve büyü gibi yol arayışları sürekli olmuştur ve Mevlânâ'ya bakılırsa öyleleri vardır ki "ay ışığını bile kumaş ve libas gibi gösterip hemen ayaküstü arşunla ölçerler ve bazergânlara satarlar ve anın mukabilinde... bu gûna san'atten ve sarmaşık ve dolaşık hile ve hadiyatla bazergâmın sim ve zerin

⁶⁸ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 92-93.

⁶⁹ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 92.

⁷⁰ akt. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 116.

⁷¹ akt. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 126.

kaparlar.”⁷² Mevlânâ, bu tarz cehd ve mücadele etmeden kolay kazanç peşinde koşanları şiddetli bir dille eleştirmiş, helal kazancın önemini vurgulamıştır.⁷³ Ne var ki bütün bu tavsiyeler hedefe ulaşmada başarılı olamamıştır. Kolaydan kazanma ve köşeyi dönme, özellikle de altın ve hazine peşinde ömür geçirme hırsı durdurulamaz bir dalgaya dönüşmüştür.⁷⁴

Ülgener, iki farklı eserinde iki farklı Mevlânâ sunuyormuş gibi gözükmese- sine rağmen asıl olanın *Din ve Zihniyet* eserinde, ilk İslamî anlayışa ve Melâmîliğe yakın bir isim olarak sunulan Mevlânâ olduğunu söylemek mümkündür. Böyle düşünüyor olmamızın bazı sebepleri vardır. Bunların başında, Ülgener'in *Din ve Zihniyet* kitabında Mevlânâ üzerinde daha fazla durması ve bütüncül bir Mevlânâ okuması yapmış olması gelir. İkinci neden ise *Din ve Zihniyet*'in daha sonra yayınlanmış bir eser olmasıdır. Ayrıca Ülgener, açık ifadelerle Mevlânâ'yı Melâmîlik ve ilk İslamî anlayışın temsilcisi olarak ifade ederken, onu Bâtınî anlayışın bir temsilcisi olarak sunmamıştır. Ülgener'in Mevlânâ'dan, onu her iki tarafa da yaklaştıracı alıntılar yapması, Mevlânâ'nın git-gellerin bol olduğu, karmaşık bir dönemde yaşaması ve Melâmîlik ile Bâtınîlik arasında bir ayrım noktasında bulunmasıyla alkali bir durum olması mümkündür.

Sonuç

Çalışmada tümdengelim yöntemi takip edilmiş, Bu doğrultuda öncelikle ilk/öz İslamî anlayışta yer alan iktisat ahlâkına değinilmiş, sonrasında tasavvufun özellikle de Melâmîliğin iktisat yaklaşımı ele alınmış, son olarak ise yolların ayrılış noktasında bir isim olarak Mevlânâ'nın görüşlerinden bahsedilmiştir.

İnsanların iktisat anlayışları ile dinî-mistik değerleri arasında bir bağlantı söz konusudur. Bu iki yaklaşım genellikle aynı prensipler etrafında buluşur ve

⁷² akt. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 164.

⁷³ akt. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 159.

⁷⁴ akt. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, 163.

birbirini besler. Birinin ortaya çıkmasına neden olan sebep ya da sebepler aynı zamanda diğetine de zemin hazırlar. Osmanlı'nın iktisadî anlayışının dönemin dinî-mistik yapısıyla bağlantılı olduğunun farkında olan Ülgener, devrin dinî-mistik yapısını inceler. Böylece hem dönemin insanların iktisadî anlayışını hem de o anlayışa kaynaklık oluşturan temeli ortaya çıkartmaya çalışır. Ne var ki o, sadece dönemin dinî-mistik yapısını ortaya çıkartmaya çalışmaz, bunun yanı sıra Weber'e karşı İslam'ı savunmak gibi bir gayeyle de hareket eder. Bu amaç, özellikle *Din ve Zihniyet* kitabında kendisini gösterir. İslam'ı, kapitalizmin gelişmesinde bir engel olarak sunan Weber'e karşı Ülgener, ilk İslamî anlayışın Calvinist iş ahlâkı değerleriyle benzeştiğini; ancak süreç içerisinde bu anlayışın ve onun devamcısı olan Melâmîliğin, Bâtınî yaklaşım karşısında geri plana düştüğü sonucuna ulaşır. O, Weber'in İslam'ı yerleştirdiği noktaya Bâtınîliği koyar ve dolayısıyla da kapitalizmin niçin gelişmediğini Bâtınîlik üzerinde gerekçelendirir.⁷⁵

Ülgener, bizzat Mevlânâ'nın içerisinde bulunduğu dönemi de kuşatacak bir aralığa yoğunlaşması ve bu konuda pek çok çalışmaya imza atması ve Mevlânâ'nın nerede konumlandırılacağı noktasında önemli bir isim olması dolayısıyla Mevlânâ'nın daha doğru anlaşılmasında kaynaklık oluşturacaktır. O, meseleye öncesi ve sonrasını dikkate alarak bütüncül bakmakta, dönemin şartlarını da dikkate almaktadır. Ülgener'in çalışmalarında en çok atıf yaptığı isimlerden birisi Mevlânâ'dır. Onun bazı çalışmaları üzerine yapılan araştırmalar da bunu doğrulamaktadır.⁷⁶ Başta *Mesnevî* olmak üzere Mevlânâ'nın eserleri Ülgener'in çalışmalarına önemli bir kaynaklık oluşturur. Ülgener'in en temelde iki amaçla Mevlânâ'nın eserlerinden alıntılar yaptığını söylemek mümkündür. Ülgener ilk olarak yaşadığı toplumun sorunlarının iyi bir gözlemcisi ve aktarıcısı olan Mevlânâ'nın görüşlerini kendi tezini doğrulayacak biçimde kullanır. Mevlânâ'nın kendi toplumunda şahit olduğu sorunları aktarmış ve eleştirilerde

⁷⁵ Ülgener, kapitalist Ahlâkı kritik etmemesi, ulaştığı sonuç açısından Weber'le benzeşmesi gibi açılardan eleştirilmekle birlikte bu nokta bizim çalışmamızın kapsamı dışında yer alır.

⁷⁶ Bu konuyla ilgili ikinci dipnota bakınız.

bulunmuş olması bu yaklaşıma kapı aralar. Yukarıda ifade edilen kolay kazanç peşinde koşanlara yönelik uyarılarını bu duruma örnek olarak vermek mümkündür. İkinci amaç ise bizzat Mevlânâ'nın sahip olduğu görüşleri aktarmak şeklinde gerçekleşir. Böylece Ülgener, kendi savunduğu görüşleri desteklemenin yanı sıra hem Bâtînlilik ve Mevlevîlik arasında yaşanan çatışma sürecine değinir hem de İlk İslamî anlayış ile Calvinist ahlâk arasında benzerlikler kurar.

Ülgener'in eserlerinde Mevlânâ'nın iktisat anlayışı genel hatlarıyla ortaya çıkmaktadır. Mevlânâ, Melâmîlik ile Bâtînliliğin mücadelesinde yolların ayrılış noktasında bir isim olarak karşımıza çıkar. Onun amacı, aralanmış kapının daha da açılmasını engellemektir. Mevlânâ, çalışmanın ve cehdin yanında yer almış, âtil bir tevekkül anlayışını eleştirmiştir. Kolaydan köşeyi dönme peşinde olanları tenkit etmiş, helalinden, hak ederek kazanmayı vurgulamıştır. Aynı zamanda o, ibadet ile çalışmayı birbirinden ayrı görmemiş, çalışmayı da ibadetin bir parçası saymıştır. Tüm bu çizgiler Mevlânâ'yı ilk İslamî anlayışa yaklaştırmıştır. Ne var ki Mevlânâ'nın ve takipçilerinin savunduğu anlayış, Bâtînlilik karşısında geriye düşmüştür. Ülgener bu durumu; "... Mevlânâ ve izleyicileri arkadan istedikleri kadar: 'Çalışıp kazanmadan hazine bulmak nâdirdir ve nâdir üzere hükmetmek caiz değildir. Beher hal kisbetmek gerek mâdem ki ten kaadirdir!' diye dursunlar. 'Hayriye' şairi yolunu çoktan tayin etmiştir: 'Bulasın devleti bî-sây-ü amel!'"⁷⁷ şeklinde ifade etmektedir. Ülgener'in ana hatlarıyla ortaya koyduğu Mevlânâ'nın anlayışı Calvinist anlayışla pek çok noktada benzer.

Her ne kadar en çok atıf yaptığı isimlerden biri Mevlânâ olsa da Ülgener'in metinlerinde Mevlânâ parçalar halinde bulunmaktadır. Ülgener açısından Mevlânâ'nın nerede konumlandığını anlamak için onun çalışmalarına bütüncül olarak bakmak gerekir. Aksi hâlde onun metinlerinde hem Mevlevî anlayışı hem de Bâtîni anlayışı savunan iki farklı Mevlânâ varmış gibi bir izlenim

⁷⁷ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, 156.

oluşabilir. Böyle bir çelişkiye düşmemek için onun metinleri bütüncül değerlendirilmeli, ağaçları aşıp ormana odaklanılmalıdır.

Kaynakça

- Acar Mustafa. "Mevlâna ve İktisat: Bir Mistik Şairden İktisadi Hayata Dair Telkinler", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 3/2 (2021), 131-195.
- Barkan, Ö. Lütfi. "Bibliyografya: İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri". *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 12/3-4 (1951), 162-173.
- Bıyıklı, Şaban. *Zihniyet Araştırmaları Bağlamında Sabri Ülgener'in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği*. İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Çağman, Ergin. "Sabri F. Ülgener'in Metodolojisi, Kaynakları ve Bazı Kavramlarına Dair Eleştiriler". *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12/45 (Ocak 2016), 93-118.
- Erdem, Ekrem. "Mesnevî'de Mevlâna'nın Dünya, Zühd, Rızık Ve Kanaat Telakkileri: İslam İktisat Düşüncesi Üzerinden Bir Telakkileri: İslam İktisat Düşüncesi Üzerinden Bir Değerlendirme". *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)* 10 / 1 (2024), 240-273.
- Esen, Adem. *Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin İktisat Anlayışı*. Konya: Rûmi Yayınları, 2007.
- Küçükkalay, A. Mesud. "Kaotik Bilgiden Senkronik Bilgiye Bir İktisat Tarihi Teorisi: Mehmet Genç". *Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 12/22 (2007), 107-167.
- Pekdemir, Köksal. "Zihniyet ve Din-İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı". *İslamî İlimler Dergisi*, 12/1 (2017), 205-209.
- Safalı, Gülçin. *Mevlana'nın Mesnevi'sinde İktisat Ahlakına İlişkin Kodlar (Çalışma, Hırs, Nefs, Tevekkül, Dünya, Mal, İhtiyaç, Rızık, Şükür, Yoksul, Zenginlik vb.) ve Kalkınma İktisade ile Olası İlişkileri*. İstanbul: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Ülgener, Sabri. *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*. Ankara: Mayaş, 1984.

Ülgener, Sabri F. *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*. İstanbul: Derin , 2006.

Ülgener, Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der, 1981.

Ülgener, Sabri.. *Makaleler*. İstanbul: Derin, 2006.

Ülgener, Sabri. *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*. Ankara: Mayaş, 1983.

Yay, Turan. "Kültür İktisadı ve İktisat Kültürü: Ülgener-Sayar Araştırma Programının Metodolojik Temelleri Üzerine," *Siyasal: Journal of Political Sciences* 30/ 1 (2021), 23-43.